УДК 821.512.145

М.М. Хәбетдинова

Ф. БӘЙРӘМОВАНЫҢ «ҺИҖРӘТ» (2017) РОМАНЫНДА ТАТАР ЭМИГРАЦИЯСЕ ТЕМАСЫ

В статье систематизирована научная литература, посвященная проблеме татарской эмиграции. В ходе обзора произведений татарской литературы определены ключевые тенденции в разработке указанной темы. В работе выявлена специфика разработки темы эмиграции в романе Ф. Байрамовой «Һиҗрәт» («Исход») (2017). В статье обобщен материал по исторической основе произведения. В работе проанализированы ключевые сюжетные линии, система образов и композиция произведения Ф. Байрамовой, доказана многозначность понятия «Һиҗрәт» («Исход») в романе.

Ключевые слова: татарская литература, татарская эмиграция, Ф. Байрамова, роман «Һиҗрәт» («Исход»), сибирские татары.

The article systematizes the scientific literature devoted to the problem of Tatar emigration. The key trends in the development of this topic in the course of the Tatar literature works review are identified. In this paper we outlined the specificity of the exile theme development in the novel «The hijrat» («The exodus») (2017) by F. Bayramova. The article summarizes the material on the historical basis of the work. This paper analyzes the key story line, a system of images and the composition of the works by F. Bayramova, proves the ambiguity of the concept of «The hijrat» («The exodus») in the novel.

Keywords: Tatar literature, Tatar emigration, F. Bayramova, «The hijrat» («The exodus») novel, Siberian Tatars.

Татар совет әдәбиятында татар мөһаҗирлеге темасы популярлык казанмый. Әлеге темага милли әдәбиятыбызда М. Галәүнең «Болганчык еллар» (1931) һәм «Мөһаҗирләр» (1933) романнарында [Галәү] нигез салына [Safin, Khabutdinova, Khabutdinov]. М. Булгаковның «Зойкина квартира» (1925) һәм «Бег» (1926–1928)) әсәрләрендәгечә [Булгаков], татар әдибе эмиграция темасына фаҗига яссылыгында туктала, образларны психологик яктан бай итә. 1960 елларда татар язучылары әлеге темага янәдән әйләнеп кайта. «Качак» (1959) [Гыйләҗев, 1994, 1 т., б. 72–124], «Өч аршын җир» (1962) [Гыйләҗев, 1994, 1 т., б. 382–451], «Берәү» (1958–1965) [Гыйләҗев, 1994, 2 т., б. 5–154] повестьлары дөнья күргәннән соң, әдәби тәнкыйть А. Гыйләҗевны туган җирләрен ташлап, чит җиргә – СССР территориясендәге башка төбәкләргә мал артыннан куып күченеп киткән татар «качакларына» нахак сүз әйтүдә гаепли [Гыйләҗев, б. 314]. «Безнең өй өянкеләр астында иде...» (1964) новелласында [Юныс, б. 18–26] М. Юныс тумышы белән Самара губернасының Карамалы авылыннан булган татар карчыгының чит җиргә китеп гомер сөрергә мәҗбүр булуы, мөһаҗирлек фаҗигасенең сәбәпләре хакында уйлана: «Без дә

бит таралып беттек. Кайсыбыз кайда. Нигә туган җирдә генә яшәп булмый икән? Нинди көч гаиләләрне туздырып, туганнарны әллә кайларга таратып ташлый икән? Татар кешесе үз иркеннән китми бит туган җиреннән. Татарлар туган туфракларыннан бәхет эзләргә китәләр. Туган нигезендә бәхеткә ирешеп булмый микәнни? Кая киткән татар яши торган җирдәге бәхет? Кем куган аны? Нигә?» [Юныс, б. 26].

Татар әдәбиятында эмиграция темасы 1980–1990 елларда яңа күтәрелеш чоры кичерә. А. Гыйләҗев «Яра» повестенда (1981, 1984) [Гыйләҗев, 1991, б. 3–102], «Йәгез, бер дога!» (1991–1993) романында [Гыйләҗев, 1997] татар легионерлары мәсьәләсен күтәрә. Әйтергә кирәк, татар язучылары мөһаҗирләр язмышын эчке бер сызлану белән яктырталар (И. Юзеев [Юзеев, 372–413], З. Хәким [Хәким, 2007, б. 172–276], [Хәким, 2009], Т. Әйди [Айди, с. 5–16], В. Имамов [Имамов], С. Гафарова [Гафарова]). Әлеге теманы яктыртуга әдәбият белгечләре алына (Р. Мостафин [Мостафин, 1971], [Мостафин, 1974], Г. Гайнуллина [Гайнуллина, б. 231–239], М. Хәбетдинова [Хәбетдинова, б. 59–63], [Хабутдинова, с. 3], Л.Р. Фәизова [Faezova, Khabutdinova, Gaynyllina] һ. б.).

Татар-мөселман эмиграциясе темасы бүгенге көндә фәндә шактый тирән өйрәнелгән [Giljazov, 1996], [Giljazov, 1998], [Giljazov, 2000], [Гилязов, 1998], [Гилязов, 2005], Р.М. Адутов [Адутов], Гайнетдинов [Гайнетдинов], Л. Усманова [Usmanova] һ. б.

«Тимер пәрдә» алып ташланганнан соң, эмиграциядәге татарларның әдәби мирасы туган илгә кайтарыла башлый һәм әдипләр иҗатына игътибар бермә-бер көчәя (И. Мансуров [Мансуров], Х. Миңнегулов [Миңнегулов, 1994], [Чит илләрдә] һ. б.).

Татар әдәбиятында мөһаҗирлек темасын үстерүгә Ф. Бәйрәмова үзеннән зур өлеш кертә. «Һиҗрәт» дип исемләнгән тарихи романының (2017) исемендә үк төп тема чагылыш таба [Бәйрәмова, 2017]. Әсәр 1907 елда Госманлы империясенә (бүгенге көндә Төркия җиренә) күченеп киткән мөһаҗир себер татарлары язмышы хакында. И.Б. Кукулин карашынча, әлеге роман – «халыкны колонияләштерүгә бәйле фаҗигагә әрнү нәтиҗәсе» [Там, внутри…, с. 150]. Әдибәнең «Кырык сырт» романы да шул яссылыкта икәнен искәртик [Загидуллина, с. 32–34].

«Һиҗрәт» романының үзәгенә җәмәгать эшлеклесе, дин белгече Габдеррәшид Ибраһим (1857–1944) инициативасы белән себер татарларының Төркиягә күченеп китү вакыйгасы салына [Ибраһим]. Архив документларында 1907 елның ноябрь ахырларында Себердән чыгып киткән татар мөһаҗирләренең Төркиягә 1908 елның 1 гыйнварында гына килеп урнашуы турындагы мәгълүмат теркәлгән. Массакүләм матбугат чараларындагы хәбәрләргә караганда, бүгенге көндә Төркиядә чыгышлары белән Россиядән булган ун мең кеше яши. Алар Бөгередәлек, Әфәнде Күпере, Гексу, Искешәһәрдә тупланып гомер сөрә. Ике ел үтүгә татарлар Анатолиянең үзәгендә яңа оешкан, кеше саны азрак булган Рәшадия исемле авылга күчеп урнашалар.

Бу авыл солтан Мәхмүд V Рәшад (1908–1918) хөрмәтенә шулай атала. Төркия Республикасы оешканнан соң, бу исем беркадәр каршылыклы яңгырый. 1930 елларда авылны Бөгередәлек дип исемлиләр [Гаделшина].

Ф. Бәйрәмова үз әсәрләрендә һәрвакыт тарихи хәтерне тергезергә, татар тарихының тулы манзарасын күз алдыннан үткәрергә омтыла. «Һиҗрәт» романында язучы фәнни, тарихи материалны әдәби әйләнешкә кертү омтылышы ясый, әдәби хикәяләү белән авторның публицистик фикерләре үрелеп бара, шул рәвешле автор сурәтләнгән вакыйгаларга үз карашларын ачык белдерә. Ф. Бәйрәмова *кеше һәм тарих*, *халык һәм тарих* мәсьәләләрен әдәби материалга урнаштыруга ирешә.

Роман «Һиҗрәт кәрваны», «Һиҗрәт авылы», «Татарның мәңгелек һиҗрәте» дип исемләнгән өч кисәктән гыйбарәт. Әсәрдә бер-берсе белән тыгыз үрелгән сюжет сызыклары үзара керешә. Архив материалларын өйрәнү өчен, автор Себергә, Төркиягә, себер татарлары тупланып яшәгән авыл-шәһәрләргә күп тапкырлар юл тота.

Ф. Бәйрәмова Шиховлар нәселе тарихын бәян итә, өч буын себер мөселман зыялылары тормышын тасвирлый. Нәсел шәҗәрәсе Мөхәммәд пәйгамбәргә тоташкан Мөхәммәтҗан кавеме кайчандыр Бохарадан Себергә исламны тарату максаты белән күчеп утырган була. Әлеге әсәр дини лидерларның рухи шәҗәрәсе булган «алтын дәвамлылык» – силсилә үрнәге[1]. Аны без суфичылык әдәбиятында очратабыз. Археологик-этнографик эзләнүләрдәге фактларга караганда, бу нәсел XVI гасырда Себердә барлыкка килә. Шиховлар нәселенең зур бер өлеше совет властеның беренче унъеллыгында ук юк ителә, аерым бер өлеше XX йөз башында Төркиягә күчеп утыра, яңа оешкан җирлектә шәҗәрәнең бер язма нөсхәсе исән кала [Корусенко, с. 111–115]. Шул рәвешле, әсәрдәге сюжет нигезенә салынган вакыйгалар тарихи фактларга таянып барлыкка китерелгән. Ф. Бәйрәмова карашынча, «бохаралылар» гаҗәеп акыллы, күп илләр белән хезмәттәшлек итүче җитди сәүдәгәрләр була. Күчем хан чакырып китереп, Тара шәһәре тирәсенә күчеп утырган татарлар шушы катламга карый. Ф. Бәйрәмова тарихи чынбарлыкны әдәби күзлектән яңача һәм киңкырлы анализлый. Әдибә тарихи персонажларның, вакыйгаларның яшерен иҗтимагый һәм психологик нигезләрен ачып бирә.

Икенче сюжет сызыгы – мәгълүм дин һәм җәмәгать эшлеклесе, сәясәтче, публицист, сәяхәтче, тумышы белән Себердән булган Рәшид казый дип танылган Габдеррәшид Ибраһим (1857–1944) тормыш юлының әдәби укылышы. Бу өлештә Ф. Бәйрәмова *тарихта шәхеснең роле проблемасын* яктыртуга ирешә.

[1] Силсилә («буын», «рәт»). «Суфиларның мистик иснады, алдарак идарә иткән шәехләр шәҗәрәдә буыннарны тоташтырып торучы араны – «ахл-ас-силсилә» хасил итәләр. Алар тамырлары белән Мөхәммәд пәйгамбәргә тоташа торган шәҗәрәнең рухи дәвамчылары булып торалар» [Ислам, с. 208–209].

Романдагы вакыйгалар XX йөз башында Европаны, Госманлы империясен, Японияне таң калдырган тарихи катаклизмнар белән бәйле үстерелә. Ф. Бәйрәмова Рус дәүләтенең мөселманнарга карата колониаль сәясәтенә аерым игътибар бирә. Романда Идел буе, Себер, Кырым татарлары, нугайлар һ. б. хакында төгәл тарихи фактлар китерелә, Казан ханлыгы җимерелү, Ермакның Себерне алуы, рус булмаган халыкларны көчләп чукындыру кебек тарихи вакыйгаларга тәфсилле анализ ясала.

Автор позициясе вакыйгаларны сайлауда, характер һәм сюжет үстерелешендә, роман композициясендә, әсәр поэтикасында чагылыш таба. Романның исеме Мөхәммәд пәйгамбәр һәм аның сәхабәләренең Мәккә һәм Мәдинәгә күчеп утыру вакыйгасына бәйле. Ислам тарату, динне дәгъвәт итүдә бу вакыйга хәлиткеч роль уйный. «Ислам» энциклопедик сүзлегендә әл-һиҗрә – «күченеп китү, «эмиграция» [Ислам, б. 278] дип тәрҗемә кылына.

Себер татарларын туган җирләрен ташлап китәргә мәҗбүр иткән сәбәп романда ачыктан-ачык әйтелә, ул – көчләп чукындыру куркынычы янау: «Халыкның ашыга-ашыга туган җирләрен ташлап китәргә җыенуының төп сәбәбе булып чукындыру куркынычы тора иде» [Бәйрәмова, б. 7], татарның милләт буларак юкка чыгуын алдан кисәтү: «алда безне милләт буларак бетү, юкка чыгу көтә» [Бәйрәмова, б. 13]. Чынбарлыкта, 1750 елларның урталарыннан патша хакимияте мөселманнарны көчләп чукындыру сәясәтеннән баш тарта. XIX йөзнең икенче яртысыннан Госманлы империясе сәясәтчеләре Россиядән күчеп килгән мөһаҗирләргә теләктәшлек, яклау күрсәтә, шул рәвешле алар үз җирлегендә мөселманнарның саны артуга ирешә. Мөһаҗирләр Балкандагы славян һәм Якын Көнчыгыштагы гарәп сепаратистларына каршылык күрсәтергә тиеш була. Рус администраторлары да, аеруча 1853–1856 елгы Кырым, 1865 елгы Кавказ сугышлары тәмамланганнан соң, мөселманнарның, бигрәк тә Кара диңгез бассейнына мөнәсәбәтле мөһаҗирләрнең күченеп китүләрен яклап чыга [Северный Кавказ..., с. 155–183].

Әдибә романда антитеза алымын яратып куллана. Романдагы *кеше һәм тарих, халык һәм тарих* проблемалары антитеза ярдәмендә тәкъдим ителә. Каршы кую персонажлар системасында (*калганнар – киткәннәр),* хронотопта (*Себер – госманлы иле (туган җир – чит җир))* чагылыш таба. Антитеза ярдәмендә әдәби образлар барлыкка китерелә, персонажларның эчке дөньясы ачыла.

Шиховлар нәселенең өлкән вәкиле Мөхәммәд – туган җирен өзелеп яратучы *ил карты* Себер татарларының борынгы бабаларыбыз яшәгән, Себер ханлыгы гөрләгән, ислам чәчәк аткан газиз җирдән күпләп күченеп китүләренә каршылык күрсәтеп карый. Романның башлам өлешендә бирелгән Рәшид казый белән бәхәс ислам динендәге һиҗрә хакында сөйләшүне хәтерләтә. Рәшид казый фикеренчә, иман хакына туган җирдән китү фарыз: «монда калып кяфер булганчы, ислам илендә фәкыйрь булуың мең артык!» [Бәйрәмова, б. 16].

«Без үз илебездә качак хәлендә, теләсә кайчан тотып, зинданга ябарга мөмкиннәр...», – дип ул XX йөз башында патша Россиясендәге татарларның хәленә бәя бирә. [Бәйрәмова, б. 28]. Мөхәммәд белән Рәшид казый арасындагы бәхәс соңрак көзгеле композициядә Г. Тукайның «Китмибез!» дип исемләнгән мәгълүм шигырендәге эпизодта яңгыратыла [Тукай, б. 186].

Романда һиҗрәт юл хронотобы белән янәшә бирелә. Бер яктан, юл – Себер татарларының Төркиягә юнәлүе. Ф. Бәйрәмова мөһаҗирләрнең маршруты белән тәфсилләп таныштыра: Омск – Курган – Чиләбе – Өфе – Рязань – Мәскәү – Одесса – Истанбул – Рәшадия (Бөгередәлек). Мөһаҗирләр юлның бер өлешен атта үтәләр, Омск каласында поездга күчеп утырып, Петропавловск (Кызылъяр), Курган, Чиләбе, Өфе аша Одессага җитәләр, юлның соңын Кара диңгез аша пароходта кичәләр. Романда юл газаплары – кардәшләрнең авырып китүе, җан әрнетеп, үлеп китүләре бик җентекле, тетрәндергеч итеп тасвир ителә.

Юлдагы төп вакыйгалар – Мәрфуга карчыкның һәм Абдулланың үлеме. *Шәһит булу* – иман өчен баш салу концепциясе романда әнә шулай чагылыш таба. Шул рәвешле, һиҗрәт Аллаһка якынаю мәгънәсен ала. Бөгередәлек авылында бүген дә Истанбулга юл тоткан күп балалы аналарның Кара диңгез кичүен үткән вакыттагы күз яшьләрен хәтерлиләр. Пароходка ияреп йөзгән Абдулла мәете төргәге иман хакына корбан китерү сызыгында кульминацион эпизод: «кара дәрья илсез-җирсез бер татар баласын үз кочагына алды...» [Бәйрәмова, б. 108]. Балаларның газапка дучар ителүе – дөньяның дөрес кануннарга корылмаганлыгын белдерүче төп күрсәткеч, дип белдерә Ф. Бәйрәмова. Татар язучысы, Абдулланың үлеме сурәте аша, дәүләтчелекне югалтканнан соң, иманнарын саклап калу хакына, чит җирләргә китәргә мәҗбүр ителгән мөһаҗирләр мәсьәләсен гәүдәләндерүгә ирешә. Дәрдемәнднең «Кораб» шигыре ярдәмендә автор проблеманы көчәйтеп куя.

Китапның икенче кисәгендә Төркиядәге вакыйгалар бәян ителә. Романда Төркия мөселманнарны яклаучы, саклаучы ил буларак данлана. Себер татарлары кайчандыр бирегә килеп урнашып, икенче ватаннарын тапкан нугайлар, кырым татарлары белән аралаша. Госманлы империясе хакимияте белән арадашчы ролен Рәшид казый үти. Аның карашларын белдерү аша мөһаҗирлек Якын Көнчыгышта рус-төрек каршылыгының бер ягы дип тамгалана. Мөселманнарның Госманлы империясенә күченеп китүен Ф. Бәйрәмова Россиянең мөселман халыкларына карата сәясәте нәтиҗәсе дип бәяли. Себер татарларының төрекләр һәм башка милләт мөһаҗирләре белән очрашу эпизодларында төркиләрнең кардәшлеге турындагы фикер алга чыгарыла: «Борынгы бабаларыбыз дус булса, уртак дошманга каршы бергәләп сугышкан булсалар, Алтын Урда да таралмас иде, Казан, Себер, Әстерхан ханлыклары, Нугай Урдасы да урыска калмас иде. Без дә монда илдән качкан мөһаҗир булып кеше кулына карап яшәмәс

идек» [Бәйрәмова, б. 150]. Әгәр себер мөһаҗирләре башлыгына, күченеп китәр алдыннан, җирле байлар, сәүдәгәрләр ярдәм кулы сузса, Төркиядә исә төрекләр һәм башка милләт мөһаҗирләре булыша. Шул рәвешле, мөселман дине төрле халыкларны берләштергән, укмаштырган көч буларак бәяләнә.

Ф. Бәйрәмова Төркияне идеаллаштырмый, халыкның яшәеш тәртибен тәфсилләп тасвирлаганда, аның кайтыш якларын да читләтеп үтми. Язучы күченеп китүчеләр тормышына бәйле берничә фактка игътибар итә. Алардан күренгәнчә, Госманлы империясе, нинди генә икътисади кыенлыклар кичерсә дә, мөһаҗирләр алдында үз бурычларын үти: аларны солтан үзе яклый, яшәр өчен җир бүлеп бирә, хәрби хезмәттән азат итә.

«Һиҗрәт» романының өченче кисәгендә һиҗрәт сүзенә өченче төрле – ислам сугышчысының хәрби хәрәкәтләр урынына күченүе мәгънәсе салына. Бөгередәлекнең хәрби хезмәттән азат ителгән егерме мөһаҗире 1912–1913 елгы I һәм II Балкан сугышларында төрекләр ягында катнашырга теләк белдерә. Ф. Бәйрәмова Себер татарларының батырлыгын ассызыклап сурәтли. Әнвәр паша сугыш кырында арысландай көрәшкән татар мөһаҗирләренә сокланып туя алмый [Бәйрәмова, б. 245]. Татарлар 1914–1915 елгы Сарыкамыш һөҗүмнәрендә катнаша, анда төрекләр җиңелә. Ф. Бәйрәмова Беренче бөтендөнья сугышындагы иң хәлиткеч көрәшләрнең берсе – Чанаккаладагы сугышта татарларның батырларча көрәшен тасвирлый: «Татар мөһаҗирләре дә бу көрәшнең иң алгы сафларында булалар, бу илнең исән-сау калуы өчен каннарын түгәләр, гомерләрен бирәләр...» [Бәйрәмова, б. 270]. Төрекләрнең бу бәрелештә өстен чыгуы Истанбулны яулап алырга теләгән Британия империясе һәм аның доминионнары гаскәрләренең җиңелүенә китерә һәм 1918 елның ноябренә кадәр сугышны дәвам иттерергә мөмкинлек бирә. Вакытны оту Анатолиядә каршылык күрсәтүче база оештыру һәм Төркия республикасының бәйсезлеге өчен көрәш башлауга файдалы була. Төрек хакимияте татарларның сугышларда күрсәткән батырлыкларын югары бәяли, акчалата бүләк бирә. Татарлар бүләктән баш тарталар: «Без шәһитләребез каны өчен акча алмыйбыз, алар Аллаһ ризалыгы өчен, Ватан хакына башларын салдылар. Ватан сау булсын! – ди татар мөһаҗирләре. Һәм балаларына, нәселләренә дә шушы изге әманәтне васыять итеп әйтеп калдыралар» [Бәйрәмова, б. 270].

Ф. Бәйрәмова үзенең романына Рәшид казый катнашында немец дипломаты Оппенгейм белән Госманлы империясенең хәрби министры, Генч (яшь) төрекләр триумвираты лидеры Әнвәр пашаның сөйләшүен кертә. Макс фон Оппенгейм (Оппенхайм) – барон, немец дипломаты, шәрыкшенас галим, Беренче бөтендөнья сугышы вакытында җиһад дип Һиндстан һәм Мисырдагы көнчыгыш мөселманнарын Британия хакимиятенә каршы көрәшкә өндәү идеясе белән яна. Ул Берлинда тышкы эшләр министрлыгында хезмәт куя. Ул Көнчыгыш яңалыклар агентлыгына (Nachrichtenstelle fur den Orient) нигез

сала, һәм гарәп илләрендә тарату өчен, «Җиһад» дип исемләнгән журнал нәшер итә [Северный Кавказ..., с. 155–184; Роган, с. 80].

Романда Рәшид казыйның мөһаҗирләр өчен казакъ, татар, гарәп телләрендә мәгълүмат чаралары булдыруга бәйле эшчәнлеге, Алманиядә хәрби әсирләр өчен мәчет төзетү буенча йөрүе, Австрия-Венгрия һәм Алмания төзегән төрмәләрдә әсирләр белән аралашуы җентекле тасвирлана. Шул рәвешле, Рәшид казыйның Беренче бөтендөнья сугышы вакытында татар хәрби әсирләре арасында пропаганда эше алып баруы турындагы эпизодлар аша ике сюжет сызыгы – татар мөһаҗирләре һәм татар хәрби әсирләре сызыгы үзара тоташа.

Өченче кисәктә колонияләр темасы Оренбург татары Рәхмәтуллага әнисе язган хат аша үстерелә. Ана улына әсирлектән инкыйлаблар чолгап алган туган иленә кайтмавын сорап ялына. Рәшид казый һәм Мөхәммәтҗан карт сюжет сызыклары биредә янәдән үрелә. Алар төрмәдә очраша. Шул рәвешле, автор укучыны янәдән мөһаҗирләрнең ватанына – гражданнар сугышы утында, ак һәм кызыл террор кулында, ачлык-ялангачлык көненә калган Себер җиренә кайтара.

Төркиягә күченеп киткән мөһаҗирләрнең язмышын тасвирлау барышында Ф. Бәйрәмова Мөхәммәтҗан карт кызы Хөснибикәнең һәм Зөлбануның гаилә тарихын җентекләп сурәтләп бирә. Иҗтимагый-тарихи вакыйгалар белән шәхси сызыкны янәшә үреп бару исәбенә әдибә татар милли характеры турында фикер үткәрүгә ирешә. Әдибә татар хатын-кызларындагы сабырлык, тугрылык, пөхтәлек, ачыклык, хуҗалыкчыл булу сыйфатларын аерып куя, Зөлбану тарихы аша гаиләдәге хәл-әхвәлләрне эчтән кичерә белү сыйфатына басым ясый. Хөснибикә һәм Зөлбану тол калгач, тормыш авырлыгын Аллаһка таянып һәм үз көчләренә ышанып күтәрәләр. Аларга ярдәмгә туганнары, кардәш тиешле татарлар килә. Шул рәвешле, әдибә татар мөһаҗирләренең чит җирдә дә милли яшәеш нигезләрен саклап кала алуларын бәян итә.

Төркиядә үзләре оештырган татар авылы урамнарын мөһаҗирләр туган авылдагыча исемлиләр, милли йола-гадәтләрне күз карасыдай саклыйлар, татар ризыклары пешерәләр.

Ф. Бәйрәмова – психологизм остасы. Геройларның тышкы рәвешләрен тасвирлаган вакытта милли сызыкларга аерып туктала. Себер татарларының портретларын биргәндә, идеаллаштыруга омтылыш та үзен сиздерә (мисалга, Мөхәммәтҗан, Хөснебикә портретлары). Портретлар автордан түгел, башка геройлар күзлегеннән тәкъдим ителә. Еш кына портрет бирелешендә мифопоэтик традициягә мөрәҗәгать итү дә күзәтелә. Әйтик, Рәшид казый Хозыр-Ильяс портретына якын китерелгән. Шәхси портретлар белән янәшә аерым халыкларның – татар, нугай, төрекләрнең милли портретлары да бирелә. Автор, геройларның кичерешләрен тирәнрәк ачу максатында, эчке монолог алымына, халык җырларына, бәетләргә мөрәҗәгать итә.

Мөһаҗир образларын тулырак ачу өчен, төш образы да кулланыла. Төшләргә кереп йөдәткән туган ил, җир хезмәте мөһаҗирләрнең

әрнү-сызлануларын тирәнрәк тоярга мөмкилек бирә: «Алар төшләрендә Себернең ап-ак карларын, шул карларда уелып калган җәнлек эзләрен, артларыннан томырылып чабып килгән тугры атларын, авыл өстеннән туп-туры күтәрелгән морҗа төтеннәрен, шул төтен белән бергә бар дөньяга таралган ризык исләрен, себеркеле мунча парларын, боз каплаган күлләрне, ак сакаллы картларын күрделәр...» [Бәйрәмова, б. 106]. Мөхәммәтҗан карт сызлануы хәсрәт сызыгын тагын да тирәнәйтә: «ничек инде ирекле баштан шушы җәннәттәй җирләрне ташлап китәргә мөмкин?!» [Бәйрәмова, б. 18]

Телсез-чукрак Хөснебикә төшләре язмышны юрау эчтәлегенә ия: Ырыслы күленә аккошлар түгел, билгесез-ят акчарлаклар кайткан икән, шуларның берсе күл өстенә төшеп, бала мәетенә әверелгән икән» [Бәйрәмова, б. 106].

Романда аккош образы – себер татарларында тотем кош мифопоэтик традицияләрдә ачыла. Себер татарларында аккошка ату тыела. Аккош – туган илнең идиллик табигате сурәте, мәхәббәт һәм тугрылык символы. Аккошны үтерү вакыйгасы Шиховлар нәселенә төшкән каргышны искәртә. Аккош образын мифопоэтик традицияләргә тугры калып сурәтләү себер татарларына караган кисәктә генә түгел, романның төрекләргә кагылышлы бүлекләрендә дә чагылыш таба. Өченче кисәктә аккош образы Киек каз юлы турындагы мифка тоташа, куылганнарның җаннары, мөһаҗирләрнең туган җирләргә кайтуын искәртә. Автор моны махсус рәвештә прозага мөрәҗәгать итеп ассызыклый. Үләр алдыннан алар телендә бер сүз: «Кайда минем өем... Кайда... минем... илем...». Романда бу сүзләр рефрен хасил итә [Бәйрәмова, б. 243]. «Окоп көе» («Көзге ачы җилләрдә») җыры чит җирләргә китәргә мәҗбүр ителгән татарларның гимны булып яңгырый. Галимнәр бу җырның туу датасына бәйле төрле караштa тора. А. Ключарев фикеренчә, бу җыр 1904–1905 елларда – Рус-япон сугышы вакытында туа, М. Мозаффаров, Ю. Виноградов, А. Абдуллин, Җ. Фәйзи карашынча, 1914–1918 елларда Беренче бөтендөнья сугышы барганда языла. Шул рәвешле, әлеге җыр әсәрнең пафосын булдыруда гына түгел, хронотопта да катнаша.

Мөһаҗирләр язган бәетләр – иман, ирек хакына туган җирләрен ташлап китәргә мәҗбүр ителгәннәрнең эчке сызлануы, гомерлек хәсрәте чагылышы, автор карашы белдерелеше дә. Себер татарларында киң таралган бәетләр, дастаннар ватанны идеаллаштырып сурәтләүдә әһәмиятле роль уйный. Сәяхәтчеләр юлда Күчем хан турындагы дастанны тыңлый. Рус һәм совет чыганакларыннан аермалы буларак, Ф. Бәйрәмованың Күчем ханы явыз да, мәкерле дә, канечкеч тә түгел, Зәйнәб абыстай көйләгән бәет һәм дастандагыча, ул – акыллы идарәче. Бу – әсәрнең хронотобын киңәйтү чарасы.

Себер татарлары өчен Күчем хан – төньякта Обь ярларыннан алып көнбатышта Уралгача, көнчыгышта Бараба чүленәчә җәелгән күпсанлы, төрле халкы булган мәгърур ханлык оештырган бөек зат. Ул – ирек сөюче гадел идарәче, ханлыкта ислам динен таратуга

үзеннән зур өлеш кертә. Халык хәтеренә ханның туган җир хакына көрәшүе, фаҗигале төстә һәлак булуы сеңеп кала. Себер ханлыгы яулап алыну татарның милли фаҗигасе дип кабул ителә.

Зөлбану башкарган «Сак-Сок» бәете укучы хәтерендә татарның борынгы тарихын тергезә. Татар галимнәре карашынча, әсәрнең нигезенә салынган легенда болгар нигезле (А.Х. Халиков). Легенданың нигезенә салынган миф тагын да иртәрәк барлыкка килгән (Г.М. Дәүләтшин). Бәеттә төрки генеологиянең тармаклары таркалу мотивы гәүдәләнеш таба. «Сак-Сок» бәете, бер яктан, милли һәм дини кыйммәтләрне саклап калу хакына ватанын ташлап киткәннәрнең хәсрәтен чагылдырса, икенче яктан, фаҗиганең тирәнлеген ассызыкларга ярдәм итә [Сагитова, Хабутдинова].

Роман структурасында бәетләр бик күп. Мөһаҗирләрнең туганнары әйтүләренә караганда, аларның бабалары бәет жанрын аеруча яратып куллана, XX йөз башында язылган бәетләр халык хәтерендә бүгенгәчә саклана.

Романда дини дискурс исемгә үк чыгарыла, Коръән сүрәләре, хәдисләр, гарәп телендәге дога текстларыннан оеша. Корбан бәйрәме, бала туу, исем кушу, мәет күмү һ. б. йолалар да дини дискурсны хасил итә. Дөньяга карашлары буенча мөселман булган геройлар теле белән дәгъвәт кылына, үгет-нәсыйхәт җиткерелә. Дин эшлеклеләре, мөдәррис образларының күп булуы, дин турындагы сөйләшүләр, бәхәсләр дә дини дискурсны баета төшә. Мөхәммәд картның русларны яклап чыгу вакыйгасы татар кешесенең киң күңелле булуы, башка диндәгеләрне ихтирам итүе хакында бәян итә. Шул рәвешле, һиҗрәтнең дүртенче мәгънәсе – дин тоту аша Аллаһка, пәйгамбәргә якынаю омтылышы.

Себер татарлары мөһаҗирләре язмышы буыннар өчен үгетнәсыйхәт булып тора. Исламга тугры диниятле кеше өчен әлеге тарихи вакыйга гыйбрәт ролен үти. Күчеп китү – һиҗрәтнең матди ягы ул, рухи ягы – имансызлыкны, гөнаһны артта калдыру, Аллаһка һәм аның пәйгамбәренә якынаю. Һиҗрәтнең максаты – исламны тарату. Һиҗрәтнең рухи ягы, автор карашынча, иманлы кешедә булырга, аны камилеккә өндәп, рухи үсешкә омтылдырып торырга тиеш, чөнки хакыйкать җиңәргә тиеш.

Ф. Бәйрәмованың яңа романында дини һәм публицистик дискурс әдәби катламнан киңәебрәк киткән урыннар да бар. Сюжет сызыклары ачык бирелмәгән урыннар да юк түгел. Хронотопны, эчке бәйләнешләрне тотып алу кыенлык тудырган очраклар да күзәтелә. Себер татарларының җырларын биргән өлешләр дә әдәби яктан эшләнеп бетмәгән, дигән тәэсир кала.

Ф. Бәйрәмованың «Һиҗрәт» тарихи романы милләт тарихындагы ак тапларны киметә. Китапның композициясе авторның тарихи барышны күзаллавы, аңлавы белән бәйле. Ф. Бәйрәмова дөньякүләм әһәмияткә ия вакыйгаларны, сугышларны, инкыйлабларны кеше яшәешенең мәгънәсе, милли идея яссылыгында гаҗәеп төгәл

һәм ачык тасвирлауга ирешә. Романда үзәк урынны геройларның язмышларын тарихи вакыйгаларга бәйләп тасвирлау алып тора. Әдәби уйдырма документаль, тарихи нигезгә утыртыла. Романдагы персонажлар чор сурәтен тудыруда катнашалар.

Әдәбият

Faezova L.R., Khabutdinova M. M., Gaynyllina G.R. The Emigration Theme In Tatar Literature // MODERN JOURNAL OF LANGUAGE TEACHING METHODS. 2018. Vol. 8, Is. 9. P. 66–71.

Giljazov I. A. Die Islampolitik von Staat und Kirche im Wolga-Ural-Gebiet und der Batirsah-Aufstand von 1775, in: Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the 20th Century / Hrsg. Michael Kemper, Anke von Kügelgen, Dmitry Yermakov (=Islamkundliche Untersuchungen, Bd. 200). Berlin: Schwarz Verlag 1996, S. 69–89.

Giljazov I. A. Die Muslime Ruslands in Deutschland wahrend der Weltkriege als Subjekte und Objekte der Grosmachtpolitik // Fremdeinsätze: Afrikaner und Asiaten in euroaischen Kriegen; 1914–1945 / Zentrum Moderner Orient, Geistwissenschaftliche Zentren Berlin e. V. Hrsg. Gerhard Hupp und Brigitte Reinwald. Berlin: Das Arabische Buch, 2000. S. 143–148.

Giljazov I.A. Die Wolga-Tataren und Deutschland im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries, vol. 2: Inter-Regional and Inter-Ethnic Relations / Hrsg. Anke von Kugelgen, Michael Kemper, Allen J. Frank (=Islamkundliche Untersuchungen, Bd. 216). Berlin: Schwarz Verlag, 1998. S. 335–353.

Safin M.F, Khabutdinova M.M, Khabutdinov A.J. The theme of muhajirlik in tatar prose [El tema del muhajirlik en la prosa tartara] // Opcion. 2018. Vol. 34, Is. 86. P. 119–126.

Usmanova L. The Turk-Tatar Diaspora in Northeast Asia : Transformation of Consciosness; A Historical and Sociological Account Between 1898 and the 1950s. Tokyo: Rakudasha, 2007. 367 p.

Адутов Р.М. Татарская и башкирская эмиграция в Японии. Япониядәге кардәшләребез. Наб. Челны: НГПИ, 2008. 196 с.

Айди Т. Без родины // Современная татарская проза. Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. С. 5–16.

Бәйрәмова Ф. Һиҗрәт. Казан: «Аяз» нәшр., 2017. 480 б.

Булгаков М. Пьесы 1920-х гг. Л.: Искусство, 1989. 591 с.

Гаделшина Г. Бөгередәлекнең төрек маршы // Ватаным Татарстан. 2007. № 168–169 (26024). 23 август.

Гайнетдинов Р.Б. Тюрко-татарская политическая эмиграция: начала XX века – 30-е годы: исторический очерк (1997). Камский изд. дом, 1997. 159 с.

Гайнуллина Г.Р. З.Хәкимнең «Легионер» «романында коллаборационизм темасы // Материалы Международной научной конференции «Джалиловские чтения»: Казань: Фолиант, 2017. Б. 231–239.

Галяу М. Муть. Мухаджиры. Казань: Татар. кн. изд-во, 1982. 460 с.

Гафарова С. Килмешәк / Рк. Зәйдулла тәрҗ. // М.М. Хабутдинова архивы: кульъязма. 2017. 40 б.

Гилязов И.А. Легион «Идель-Урал». Представители народов Поволжья и Приуралья под знаменами «третьего рейха». Казань: Татар. кн. изд-во, 2005. 383 с.

Гилязов И.А. На другой стороне. Коллаборационисты из поволжско-приуральских татар в годы Второй мировой войны. Казань: Мастер-Лайн, 1998. 252 с.

Гыйләҗев А.М. Әсәрләр: 4 т. т. 1. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. 334 б.

Гыйләҗев А.М. Әсәрләр: 4 т. т. 2. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. 574 б.

Гыйләҗев А.М. Йәгез, бер дога! Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. 448 б.

Гыйләҗев А.М. Татарстан могҗизасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 504 б.

Гыйләҗев А.М. Яра. Казан: Татар. кит.нәшр., 1991. 415 б.

Загидуллина Д.Ф. Постколониальные мотивы в татарской прозе XXI веке (на материале романа Ф. Байрамовой «Сорок вершин» // Тамбов: Грамота, 2017. № 4(70): в 2-х ч. Ч. 1. С. 32-34

Ибраһим Г. Бөгрәдәлек көндәлеге. Казан, РИУ нәшр, 2013. 194 б.

Имамов В. Япун татары: роман. Чаллы: Газета-китап нәшр., 2004. 152 б.

Ислам. Энциклопедический словарь. М.: Наука, Гл. ред. вост. лит-ры, 1991. 315 с.

Корусенко С.Н. Из истории рода Шиховых: генеалогический метод в этноисторических исследованиях // Интеграция археологических и этнографических исследований: сб. науч. Тр.: в 2 т. Иркутск: Изд-во ИрГТУ, 2013. Т. 1. С. 111–115.

Мансуров И.С. Милли юлда: Мөһаҗирлектә татар әдәби хәрәкәте 1917–1954 еллар. Стәрлетамак: БДУның Стәрлетамак фил., 2013. 221 с

Миннегулов Х.Ю. Творчество Гаяза Исхаки в эмиграции. Казань: Татар. кн. изд-во, 2004. 384 с.

Мустафин Р. А. По следам поэта-героя М.: Дет. лит., 1971. 271 с.

Мустафин Р.А. По следам оборванной песни. М.: Известия, 1974. 510 с.

Роган Ю. Падение Османской империи. М.: Альпина Нон-фикшн, 2017. 560 с.

Сагитова Г.Р., Хабутдинова М.М. Татарский баит «Сак-Сок» сквозь призму искусства XXI века // Tatarica. 2016. № 2. С. 177–201.

Северный Кавказ в Российской империи. М.: НЛО, 2007. 460 с.

Там, внутри: практики внутренней колонизации в культурной истории России: сб. статей / под ред. А. Эткинда, Д. Уффельманна, И. Кукулина. М.: Новое литературное обозрение, 2012. 960 с.

Тукай Г. Әсәрләр: 5 т. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 406 с.

Хабутдинова М.М В поисках ак калфак... // Звезда Поволжья. 2017. № 14 (837). 13–19 апреля. С. 3.

Хәбетдинова М.М. Пародиядән татар милли трагедиясен аңлауга... // Идел. 2017. № 11. Б. 59–63.

Хәким З. Легионер // Казан утлары. 2009. № 9. Б. 5–50; № 10. Б. 60–88; № 11. Б. 43–78.

Хәким З. Легионер // Яңа татар пьесасы. Альманах. Бишенче кисәк. Казан: Идел-пресс, 2007. Б. 175–276.

Чит илләрдә татар әдәбияты. Казан: Мәгариф, 2007. 399 б.

Юзеев И. Сайланма әсәрләр: 5 т. Т. 5. Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. 414 с.

Юныс М. Безнең өй өянкеләр астында иде... // Юныс М. Әсәрләр. Казан: Мәгариф, 2005. Б. 18–26.

Хәбетдинова Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы,

филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль университеты доценты